

## АДАПТИВНІ ФОРМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК АГРАРНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

### ADAPTIVE FORMS OF AGRICULTURAL PRODUCTION AS AN AGRARIAN-LEGAL CATEGORY

Осадча А.О., аспірантка кафедри земельного та аграрного права  
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню правової природи адаптивних форм аграрного виробництва як нової аграрно-правової категорії. Авторка аналізує наукові та правові підходи вітчизняних і зарубіжних науковців до категорії «адаптивні форми аграрного виробництва» та суміжних понять. Особливу увагу приділено дослідженню зарубіжного досвіду правового регулювання, зокрема використання в актах ЄС таких термінів як: «climate-resilient agriculture» (кліматично-стійке сільське господарство), «resilient agriculture» (стійке сільське господарство), «climate adaptation in agriculture» (кліматична адаптація в сільському господарстві) та «climate-adapted crops and livestock» (кліматично-адаптовані культури та тваринництво). Проаналізовано стратегічні документи ЄС: Європейський зелений курс, Стратегію "Від ферми до виделки", Стратегію з біорізноманіття та Спільну аграрну політику ЄС. У роботі проведено порівняльний аналіз адаптивних форм з альтернативними та інтегрованими формами аграрного виробництва. Авторкою аналізуються сучасні підходи до ведення сільськогосподарського виробництва: кліматично-орієнтоване сільське господарство (Climate-smart agriculture), агроєкологія (Agroecology), конвенційне сільське господарство (Conventional agriculture), природоорієнтовані рішення (Nature-based solutions) тощо. Встановлено, що адаптивні форми становлять самостійну правову категорію, яка відрізняється специфічними юридичними ознаками та правовим режимом здійснення. Констатовано, що чинне законодавство України не містить поняття «адаптивні форми аграрного виробництва». На підставі комплексного аналізу розроблено авторську дефініцію адаптивних форм аграрного виробництва як аграрно-правової категорії та визначено основні правові ознаки адаптивних форм аграрного виробництва. Обґрунтовано необхідність законодавчої імплементації поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» та формування комплексного правового механізму їх регулювання як пріоритетного завдання гармонізації національного аграрного законодавства з європейськими стандартами в контексті євроінтеграційних процесів України та забезпечення продовольчої безпеки в умовах глобальних кліматичних викликів.

**Ключові слова:** адаптивні форми аграрного виробництва, адаптивне рослинництво, аграрне виробництво, сільськогосподарське виробництво, агросфера, сталий розвиток, продовольча безпека, альтернативні форми аграрного виробництва, кліматично-орієнтоване сільське господарство, кліматичні зміни, органічне сільськогосподарське виробництво.

The article is devoted to the study of the legal nature of adaptive forms of agricultural production as a new agrarian-legal category. The author analyzes scientific and legal approaches of domestic and foreign scholars to the category "adaptive forms of agricultural production" and related concepts. Particular attention is paid to the study of foreign experience in legal regulation, specifically the use of such terms in EU acts as: "climate-resilient agriculture," "resilient agriculture," "climate adaptation in agriculture," and "climate-adapted crops and livestock." The strategic documents of the EU are analyzed: the European Green Deal, the Farm to Fork Strategy, the Biodiversity Strategy, and the Common Agricultural Policy of the EU. The work conducts a comparative analysis of adaptive forms with alternative and integrated forms of agricultural production. The author analyzes contemporary approaches to agricultural production: Climate-smart agriculture, Agroecology, Conventional agriculture, Nature-based solutions, etc. It is established that adaptive forms constitute an independent legal category distinguished by specific legal characteristics and a legal regime of implementation. It is stated that the current legislation of Ukraine does not contain the concept of "adaptive forms of agricultural production." Based on comprehensive analysis, an original definition of adaptive forms of agricultural production as an agrarian-legal category has been developed, and the main legal characteristics of adaptive forms of agricultural production have been determined. The necessity of legislative implementation of the concept "adaptive forms of agricultural production" and the formation of a comprehensive legal mechanism for their regulation as a priority task of harmonizing national agrarian legislation with European standards in the context of Ukraine's European integration processes and ensuring food security under global climate challenges is substantiated.

**Key words:** adaptive forms of agricultural production, adaptive agriculture, agricultural production, agrosphere, sustainable development, sustainable development, food security, alternative forms of agricultural production, climate-smart agriculture, climate change, organic agricultural production.

**Постановка проблеми.** Питання переосмислення традиційних методів аграрного виробництва набуло актуальності ще в 20-х роках минулого століття на тлі наукових досліджень екологічних наслідків інтенсивного землеробства. Концептуальне оформлення відбулося під час Стокгольмської конференції ООН з проблем навколишнього середовища (1972 р.) та Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), де було закладено правові основи для формування нових підходів до аграрного виробництва. У сучасних умовах актуальність проблеми адаптивного аграрного виробництва обумовлена необхідністю реалізації права на продовольство та права на безпечне довілля. Ці права знайшли імплементацію в правовій системі ЄС через стратегічні документи: Європейський зелений курс (The European Green Deal) [1], Стратегію «Від ферми до виделки» (Farm to Fork Strategy) [2], Стратегію ЄС з біорізноманіття (EU Biodiversity Strategy for 2030) [3] та Спільну аграрну політику ЄС (2023–2027) [4], які інтегрують принципи сталого розвитку та кліматичної адаптації.

Центральною проблемою сучасного аграрного права України є відсутність комплексного правового регулю-

вання адаптивних форм аграрного виробництва, що створює системний правовий вакуум у цій стратегічно важливій сфері. Поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» досі несформоване в аграрно-правовій доктрині України та не має нормативного закріплення в чинному законодавстві. Брак відповідного категоріально-понятійного апарату у вказаній сфері зумовлює використання у спеціальній літературі різноманітних суміжних понять, які не є тотожними за змістом: «альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва», «інтегроване агровиробництво», «кліматично-орієнтоване сільське господарство» (climate-smart agriculture), «агроєкологія» (agroecology), «конвенційне сільське господарство» (conventional agriculture), «природоорієнтовані рішення» (nature-based solutions).

Формулювання категоріально-понятійного апарату є одним з найважливіших завдань аграрного права як галузі юридичної науки. Водночас, в аграрно-правовій науці України категорія «адаптивні форми аграрного виробництва» досі не була предметом окремих наукових досліджень, що зумовлює актуальність дослідження пра-

вової природи цього явища й формулювання дефініції цього поняття.

Відсутність чіткого правового визначення поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» створює й певні практичні проблеми: неможливість ефективного державного регулювання цієї сфери через відсутність правових критеріїв ідентифікації; перешкоди для розробки цільових програм державної підтримки суб'єктів адаптивного аграрного виробництва; правову невизначеність для аграрних товаровиробників щодо вимог та стандартів адаптивного виробництва.

З огляду на євроінтеграційні зобов'язання України, необхідність виконання вимог Європейського зеленого курсу й підготовку до імплементації Спільної аграрної політики ЄС, визначення правової дефініції категорії «адаптивні форми аграрного виробництва» є актуальним завданням, що потребує окремого наукового дослідження та спеціального законодавчого врегулювання. Розв'язання цієї проблеми має стратегічне значення для забезпечення продовольчої безпеки, охорони довкілля й сталого розвитку аграрного сектору України в умовах євроінтеграції та глобальних кліматичних викликів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У статті використано праці провідних українських вчених у галузі аграрного й екологічного права: І. В. Ігнатенко, Т. В. Курман, Н. Р. Малишевої, В. В. Носіка, М. В. Шульги, а також дослідження науковців з інших галузей науки: Т. В. Ковальова (економічні науки), М. І. Кобець (біологічні науки) та інших. Предметом окремого правового дослідження категорія «адаптивні форми аграрного виробництва» досі не була. Саме цим і зумовлюється вибір теми даної статті та її актуальність.

**Мета дослідження.** Комплексний аналіз правової природи адаптивних форм аграрного виробництва як аграрно-правової категорії, розробка їх науково обґрунтованого правового визначення та формулювання пропозицій щодо удосконалення нормативно-правового регулювання цієї сфери в контексті євроінтеграційних процесів України.

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз чинного законодавства України свідчить про відсутність сформованої дефініції поняття «адаптивні форми аграрного виробництва». Водночас у нормативно-правових актах Європейського Союзу застосовуються концептуально споріднені терміни, зокрема: «climate-resilient agriculture» (кліматично-стійке сільське господарство), що визначається як система, яка має базуватися на політиках, адаптованих до місцевих, регіональних та національних потреб і підтримувати сільськогосподарські практики та заходи, які забезпечують відповідність місцевого сільськогосподарського виробництва майбутнім кліматичним умовам [5; 6]; «resilient agriculture» (стійке сільське господарство), спрямоване на перетворення й інноваційне осучаснення сільськогосподарського виробництва, підвищення якості та екологічної безпечності сільськогосподарської продукції, а також заохочення співробітництва фермерів у ланцюгу поставок продовольства [7]; а також «climate adaptation in agriculture» (кліматична адаптація в сільському господарстві) [8] та «climate-adapted crops and livestock» (кліматично-адаптовані культури та тваринництво) [8]. Спільною концептуальною основою зазначених термінів є принцип адаптивності, що характеризується здатністю сільськогосподарських систем до структурних і функціональних трансформацій відповідно до зовнішніх викликів при збереженні продуктивності та функціональної стабільності.

Повертаючись до дослідження змісту і поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» варто зауважити, що в цілому поява адаптивних форм аграрного виробництва у широких масштабах у 1960-х роках пов'язана із занепокоєнням фермерів та споживачів тим, що масове використання хімікатів у рослинництві та тваринництві може

негативно позначитися як на здоров'ї людей, так і довкілля в цілому. Саме в цей період започатковано організований рух за зміни й перетворення у сільському господарстві, що існує невіддільно від його правового регулювання [9, с. 166].

У Кембриджському словнику зазначається, що слово «adaptive» означає «having an ability to change to suit changing conditions» – «здатність змінюватися, щоб відповідати змінюваним умовам» [10]. Зарубіжні вчені (Мейнке Г., Хауден С. М., Струйк П. С., Нельсон Р., Родрігес Д., Чапман С. С.) пропонують поняття «adaptation science», тобто адаптивна наука, що означає спеціалізовану форму науки про сталій розвиток, процес виявлення та оцінки загроз, ризиків, невизначеностей та можливостей, що генерує інформацію, знання та розуміння, необхідні для здійснення змін у системах для підвищення їх адаптивної спроможності та продуктивності [11, с. 69-70].

У свою чергу, адаптивна здатність агроєкосистеми визначається саме її пристосовуваністю до зміни умов середовища. Розширює і доповнює принцип адаптації положення про екологічну надійність агроєкосистеми, під якою розуміють її здатність виконувати енергопродукційну роботу упродовж усього еволюційного і техногенно обумовленого періоду її існування. Адаптивний комплекс конкретної агроєкосистеми ґрунтується на адаптивно-ландшафтній системі землеробства, обов'язковими складовими якої є адаптивне рослинництво [12, с. 39]. А. Жученко зазначає, що адаптивне рослинництво (англ.: adaptive plant-growing) – новий перспективний етап розвитку рослинництва, що базується на використанні адаптивного потенціалу всіх біологічних компонентів агроєкосистем для забезпечення високого рівня утилізації сонячної та інших відновлюваних й невичерпних ресурсів природного середовища в інтересах людини [13, с. 9].

Головними цілями адаптації систем землеробства є: виробництво продуктів харчування високої якості у достатній кількості; конструктивна взаємодія із природними системами і кругообігом речовин та енергії зі збереженням і покращанням різноманіття форм життя; врахування зростаючого соціального та екологічного значення технологій виробництва й переробки продукції органічного землеробства; інтенсифікація біологічних циклів у межах господарства із залученням у них мікроорганізмів, ґрунтової флори і фауни, рослин і тварин; збереження і підвищення родючості ґрунтів; збереження природної різноманітності; максимальне використання відновлюваних ресурсів агроєкосистем [12, с. 40].

Як зазначає Л. П. Коломієць адаптивне землеробство – землеробство, яке пристосоване до кліматичних, геоморфологічних, ґрунтово-екологічних, біологічних та інших природних умов, що дає можливість зберегти обсяги виробництва та якості продукції, зменшивши технологічне навантаження на середовище. Позитивний результат досягається завдяки глибокому аналізу системних зв'язків природного середовища та біологічних потреб сільськогосподарських культур, залученню біологічних чинників для досягнення балансу в агроценозах шляхом впровадження новітніх продуктивних сортів рослин, прогресивних ґрунтозахисних енергоощадних технологій їх вирощування [14, с. 7]. Рисін Л. М., Волох П. В. зазначають, що адаптивне землеробство – це концепція біологічно інтенсивних малоенергетичних агроприймів підвищення продуктивності ландшафтів шляхом інтенсифікації всіх основних ланок біогеоценологічного колообігу енергії і речовин в аграрних системах [15, с. 123].

На нашу думку, адаптивне землеробство становить лише одну з адаптивних форм аграрного виробництва, що зумовлено концептуально ширшим правовим змістом останньої категорії. З погляду доктринального аналізу, адаптивні форми аграрного виробництва як аграрно-правова категорія охоплюють комплекс правовідносин у різ-

них галузях сільськогосподарського виробництва: рослинництві, тваринництві, аквакультури, агролісництві тощо. Натомість адаптивне землеробство обмежується правовим регулюванням виключно агротехнічних процесів у рослинництві. Правова природа адаптивних форм аграрного виробництва також передбачає нормативне закріплення інноваційних технологій (точного землеробства, цифрових агротехнологій, біотехнологічних методів), що виходить за межі традиційного правового регулювання землеробської діяльності.

При систематизації суміжних правових категорій слід зазначити, що в доктринальних дослідженнях вітчизняних науковців найбільш поширеним є застосування терміна «альтернативні методи/форми ведення сільського господарства». Так, Кобець М. І. вказує, що альтернативні методи ведення сільського господарства ґрунтуються на глибокому розумінні процесів, що відбуваються в природі, спрямовані на поліпшення структури ґрунтів, відтворення їх природної родючості та сприяють утворенню екологічно стійких агроландшафтів [16, с. 6].

Я. М. Гадзало та В. Ф. Камінський зазначають, що альтернативне землеробство передбачає відмову від застосування швидкодіючих мінеральних добрив та синтетичних хімічних засобів захисту рослин. Метою альтернативного землеробства є одержання продукції, що не містить залишків хімікатів, збереження родючості ґрунту і, головне, охорона довкілля [17, с. 230].

Ковальова О. В. вказує адаптивне землеробство серед переліку альтернативних, відносячи до альтернативних також біологічні та біодинамічні системи [18, с. 183].

Як зазначає Т. В. Курман, сутність альтернативного землеробства полягає у повній або частковій відмові від синтетичних добрив, пестицидів, регуляторів росту рослин, кормових добавок для тварин, інших хімічних речовин, гормонів тощо. Категорія «альтернативне землеробство» не повною мірою охоплює всі види діяльності, що здійснюються в рамках ведення сільськогосподарського виробництва. Разом з цим, на думку Т. В. Курман, цей термін більше пов'язаний із веденням сільськогосподарської діяльності у сфері рослинництва, безпосередньо з землеробством, а також з обробітком землі. Проте залишаються осторонь питання ведення тваринництва, аквакультури тощо. Тому доцільно оперувати іншою, більш ширшою за обсягом конструкцією, такою як «альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва» [19, с. 234]. До альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва у рослинництві при цьому, можна віднести: органічне сільське господарство, біодинамічне землеробство, органіобіологічне землеробство, систему ANOG, метод вермикюльтури та ін. [19, с. 236]. І. В. Ігнатенко зауважує на позитивних наслідках розвитку альтернативного сільського господарства у вигляді економічних, соціальних, екологічних переваг [20, с. 39].

Також науковці виділяють поняття «інтегроване агро-виробництво», яке на думку М. В. Шульги, Н. Р. Малишевої, В. В. Носіка, є методом, що поєднує переваги інтенсивного та органічного сільськогосподарського виробництва, одночасно уникаючи їх недоліків. Іншими словами, такий підхід дозволяє в оптимальний спосіб, тобто шляхом раціонального використання усіх природних умов і досягнень науково-технічного прогресу, отримати бажаний результат [21, с. 19].

У цьому контексті слушно видається думка польського вченого Г. Нідера, який, розкриваючи суть інтегрованого виробництва рослинницької продукції, найважливішими його елементами назвавши «планування та організацію сільськогосподарського виробництва, формування просторової структури полів, якість насіннєвого матеріалу, своєчасну сортозаміну, обробіток ґрунту, раціональне удобрення, різноманітну охорону та захист рослин» [21, с. 19].

Отже, на підставі аналізу зазначених досліджень можна виокремити традиційні, альтернативні та інтегровані форми аграрного виробництва як усталені аграрно-правові категорії. Водночас, у науковій літературі спостерігається неоднозначність у класифікаційних підходах, зокрема окремі дослідники включають адаптивне землеробство до складу альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва.

Проте, виходячи з проведеного компаративного аналізу правової природи зазначених категорій, обґрунтованою є позиція щодо самостійного статусу адаптивних форм аграрного виробництва як окремої аграрно-правової категорії. Адаптивні форми аграрного виробництва не підлягають включенню до жодної з вищезазначених класифікаційних груп, що зумовлено їх специфічними правовими ознаками та відмінним правовим режимом здійснення.

Окрім цього, у спеціальній літературі неодноразово зустрічаються також підходи до ведення аграрного виробництва:

1. **Кліматично-орієнтоване сільське господарство (Climate-smart agriculture – CSA)** спрямоване на забезпечення сумісності продовольчої безпеки з адаптацією до змін клімату та пом'якшенням їх наслідків. У п. 3.1. Повідомленні Комісії ЄС «Майбутнє продовольства та сільського господарства» від 29.11.2017 р. зазначається, що кліматично-орієнтоване сільське господарство зменшує екологічний/кліматичний вплив землеробства, підвищує стійкість та здоров'я ґрунтів і знижує витрати для фермерів [22].

До напрямів розвитку кліматично орієнтованого сільського господарства належать наступні: органічне землеробство, циркулярна біоекономіка, біоенергетика, сучасні технології зрошування [23, с. 31-33].

2. **Агроекологія (agroecology)**. Найбільш повним, на нашу думку, є поняття, яке пропонується П.Є. Ардановим: «Агроекологія – це одночасно наука, суспільний рух та сільськогосподарська практика, яка застосовує екологічні принципи до функціонування та розвитку агропродовольчих систем громад. Мета агроекології – розвинути більш стійкі продовольчі системи, в яких економічна вигода, соціальна справедливість та безпека для довкілля знаходяться в балансі» [24, с. 89].

3. **Конвенційне сільське господарство (Conventional agriculture – CA)** стало основною сільськогосподарською моделлю, що просувалася з 1960-х років. CA полягає в модифікації та штучному перетворенні середовища, інтенсивному використанні праці, капіталу або вхідних ресурсів для підвищення сільськогосподарської продуктивності. Ця система була основою підвищення врожайності, досягнутого в ході зеленої революції. Вона вимагає значних фінансових інвестицій та передбачає швидке поширення технологічних інновацій. Однак у сучасному контексті кліматичних змін конвенційне сільське господарство переосмислюється через його значну залежність від палива, роль у викидах парникових газів та забрудненні пестицидами, а також низьку стійкість до екстремальних погодних явищ та атак шкідників [25]. У законодавстві ЄС акценти зміщуються на необхідність підтримки переходу від конвенційного до органічного землеробства для досягнення цілей Європейського зеленого курсу [26].

4) **Природоорієнтовані рішення (nature-based solutions)**. Міжнародний союз охорони природи (International Union for Conservation of Nature) на Всесвітньому конгресі з охорони природи 2016 року надав визначення природоорієнтованим рішенням як діям щодо захисту, сталого управління та відновлення природних або модифікованих екосистем, які ефективно та адаптивно вирішують суспільні виклики, одночасно забезпечуючи добробут людства і захист біорізноманіття [27, с. 5].

З огляду на зазначене також варто звернути на дослідження Ковальової О. В., яка пропонує використовувати

вати поняття «еколого-спрямоване сільськогосподарське виробництво» – господарська діяльність, мета якої (отримання прибутку) досягається через задоволення попиту на ринку продовольства і сировини за одночасного зменшення негативного тиску на довкілля та сприяння сталому розвитку сільських територій [18, с. 11]. На нашу думку, це поняття є подібним до поняття «кліматично орієнтованого сільського господарства», про що зазначено вище.

Підсумовуючи зазначене вище, необхідно зазначити, що на відміну від досліджуваних підходів, які визначають переважно цільові орієнтири та концептуальні принципи ведення виробництва, адаптивні форми аграрного виробництва забезпечують правовий механізм динамічного пристосування виробничих процесів до мінливих умов зовнішнього середовища. Таким чином, співвідношення між зазначеними підходами та адаптивними формами аграрного виробництва характеризується комплементарністю: перші визначають стратегічні напрями та принципи організації сільськогосподарської діяльності, тоді як адаптивні форми створюють правову основу для гнучкої реалізації цих принципів через здатність суб'єктів правовідносин оперативно коригувати виробничі процеси з метою одночасного забезпечення продуктивності, екологічності та стійкості аграрного виробництва в умовах невизначеності та змін клімату.

З урахуванням викладеного можна сформулювати визначення адаптивних форм аграрного виробництва – це система правовідносин у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, що характеризується здатністю його суб'єктів пристосовуватися до змін умов середовища та коригувати виробничі процеси відповідно до вказаних змін з метою одночасного забезпечення продуктивності, екологічності та стійкості аграрного виробництва, включаючи його адаптацію до змін клімату, з метою забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку агросфери.

Як вбачається, можна виділити наступні ознаки адаптивних форм аграрного виробництва: комплексне правове регулювання нормами аграрного, екологічного, земельного права; особливий правовий режим здійснення сільськогосподарської діяльності з підвищеними вимогами до адаптивності; спеціальна правосуб'єктність аграрних виробників з розширеними правомочностями щодо

вибору технологій та управлінських рішень; правові механізми стимулювання гнучкого пристосування виробничих процесів до зовнішніх змінюваних умов; нормативне забезпечення балансу приватних інтересів аграрних товаровиробників та публічних інтересів держави й територіальних громад у сфері продовольчої безпеки й охорони довкілля; особливий порядок державного регулювання та контролю з урахуванням специфіки адаптивних технологій; правові гарантії державної підтримки суб'єктів адаптивного аграрного виробництва.

#### Висновки.

– Аналіз чинного законодавства України засвідчує відсутність нормативно закріпленої дефініції поняття «адаптивні форми аграрного виробництва», що зумовлює формування прогалини в даній стратегічно значущій сфері аграрних правовідносин.

– На підставі здійсненого доктринального аналізу встановлено, що адаптивні форми аграрного виробництва становлять самостійну аграрно-правову категорію, яка за своєю правовою природою та юридичними ознаками відрізняється від альтернативних, інтегрованих та традиційних форм аграрного виробництва.

– Розроблено авторську дефініцію адаптивних форм аграрного виробництва як системи правовідносин у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, що характеризується здатністю його суб'єктів пристосовуватися до змін умов середовища та коригувати виробничі процеси відповідно до вказаних змін з метою одночасного забезпечення продуктивності, екологічності та стійкості аграрного виробництва, включаючи його адаптацію до змін клімату, з метою забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку агросфери.

– Виокремлено основні юридичні ознаки адаптивних форм аграрного виробництва, що дозволяють відмежувати їх від інших форм організації сільськогосподарського виробництва.

– Обґрунтовано необхідність законодавчої імплементації поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» та формування комплексного правового механізму їх регулювання як пріоритетного завдання гармонізації національного аграрного законодавства з європейськими стандартами в контексті євроінтеграційних процесів України.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. The European Green Deal: Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on December 11, 2019, № COM(2019) 640 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52019DC0640> (дата звернення: 26.06.2025).
2. A farm to fork strategy for a fair, healthy and environmentally-friendly food system: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on May 20, 2020, № COM(2020) 381 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0381> (дата звернення: 26.06.2025).
3. EU biodiversity strategy for 2030: Bringing nature back into our lives: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on May 20, 2020, № COM(2020) 380 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0380> (дата звернення: 26.06.2025).
4. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans). Official Journal of the European Union. L 435. P. 1–186. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/2115/oj/eng> (дата звернення: 26.06.2025).
5. A vision for agriculture and food: Shaping together an attractive farming and agri-food sector for future generations: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on February 15, 2025, № COM(2025) 75 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52025DC0075> (дата звернення: 26.06.2025).
6. Forging a climate-resilient Europe – The new EU strategy on adaptation to climate change: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on February 24, 2021, № COM(2021) 82 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52021DC0082> (дата звернення: 26.06.2025).
7. Recommendations to the Member States as regards their strategic plan for the Common Agricultural Policy: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on December 18, 2020, № COM(2020) 846 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0846> (дата звернення: 26.06.2025).
8. Summary of CAP Strategic Plans for 2023–2027: Joint effort and collective ambition: Report from the Commission to the European Parliament and the Council on December 12, 2023, №COM(2023) 707 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52023DC0707> (дата звернення: 26.06.2025).
9. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. Європейське право навколишнього середовища : навчальний посібник. Львів, 2004. 256 с.
10. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english> (дата звернення: 26.06.2025).
11. Meinke, H., Howden, S. M., Struik, P. C., Nelson, R., Rodriguez, D., & Chapman, S. C. Adaptation science for agriculture and natural resource management—Urgency and theoretical basis. Current Opinion in Environmental Sustainability. 2009. Vol. 1, №1. P. 69–76. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2009.07.007>.

12. Цицюра Я. Г. Методичні рекомендації з дисципліни «Адаптивні системи землеробства» для виконання практичних робіт студентами другого магістерського освітнього рівня денної та заочної форми навчання факультету агрономії та лісівництва з галузі знань 20 – «Аграрні науки та продовольство» спеціальності 201 «Агрономія». Вінниця : ВНАУ, 2021. 122 с.
13. Жарінов В. І., Довгань С. В. Агроекологія: термінологічний та довідковий матеріал : навчальний посібник. Київ : Аграрна освіта, 2009. 328 с.
14. Науково-практичні рекомендації щодо проєктування та впровадження адаптивної системи землеробства для сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств лісостепової зони України / Л. П. Коломієць та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2024. 40 с.
15. Рисін Л. М., Волох П. Адаптивне землеробство : навчальний. посібник. Дніпро : Свидлер А. Л., 2011. 190 с.
16. Кобець М. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку : Проект «Аграрна політика для людського розвитку». Київ, 2004. 22 с.
17. Гадзала Я. М., Камінський В. Ф. *Наукові основи виробництва органічної продукції в Україні* : монографія. Київ : Аграрна наука, 2016. 592 с.
18. Ковальова О. В. Організація управління еколого-спрямованим сільськогосподарським виробництвом : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Ін-т аграр. економіки. Київ, 2008. 240 с.
19. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 376 с.
20. Ігнатенко І.В. Правові аспекти розвитку органічного сільського господарства: світові тенденції, проблеми і перспективи. *Приватне та публічне право*. 2021. № 3. С. 38–43.
21. Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні: правові засади ведення : монографія / М. В. Шульга та ін. Харків : Юрайт, 2020. 308 с.
22. The future of food and farming: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on 17, №COM(2017) 713 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52017DC0713> (дата звернення: 26.06.2025).
23. Перспективи розвитку аграрного сектора України в умовах кліматичних змін : аналіт. доп. / В.М. Русан та ін. Київ : НІСД, 2024. 47 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.09>.
24. Агроекологія та пермакультура: продовольча безпека, повоєнне відновлення, нульове забруднення, сталий розвиток : підручник / П. Арданов та ін. Київ : Талком, 2023. 240 с.
25. Belmin, R., Paulin, M., Malézieux, E. Adapting agriculture to climate change: Which pathways behind policy initiatives? *Agronomy for Sustainable Development*. 2023. Vol. 43, Article № 59. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13593-023-00910-y>
26. Commission recommendations for Slovakia's CAP strategic plan: Commission Staff Working Document on 2020 № SWD(2020) 392 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020SC0392> (дата звернення: 26.06.2025).
27. Miles, L., Agra, R., Sengupta, S., Vidal, A., Dickson, B. Nature-based solutions for climate change mitigation. 2021. URL: <https://wedocs.unep.org/xmlui/bitstream/handle/20.500.11822/37318/NBSCCM.pdf> (дата звернення: 26.06.2025).